

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ԳՈՀԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ՎԱՂ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

Հայաստանի առաջին տպարանը հիմնադրել է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում 1771 թ.: Տպարանի հիմնադրումից անմիջապես հետո սկսվում է գրքերի տպագրությունը:

Ուսումնասիրողները երբեմն այն տեսակետն են հայտնել, որ տպարանի հաստատման տարում որևէ գիրք չի տպվել¹: Կարելի է գտնել տեղեկություններ նաև այն մասին, որ էջմիածնական տպարանի առաջին երախայրիքը եղել է Տաղարան² կամ Սաղմոսարան³: Ընդհանրապես Մայր Աթոռի առաջին հրատարակությունների շարքը աղբյուրից աղբյուր փոխվում է՝ Սաղմոսարան-Տաղարան-Ջրոսարան՝ Աղոթագիրք, կամ Սաղմոսարան-Ջրոսարան-Տաղարան⁴:

Հարկ է նշել, որ XVIII դարի հավաստի աղբյուրներում ևս որոշ հակասություններ կան Մայր Աթոռի առաջին հրատարակությունների առիթով: Սիմեոն

¹ Գ. Առնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը. Պատմական տեսություն սկզբից մինչև XX դարը, Եր., 1958, էջ 149:

² Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 177:

³ Ա. Երիցեան, «Պատմական տեսությամբ հայ տպագրության մինչև տասնևիններորդ դարը», Փորձ, Տիփլիս, 1881, հր. 4, էջ 25:

⁴ Ժ. Գանիկեան, «Նոր յայտնաբերումներ Հայաստանի առաջին տպարանի և առաջին հրատարակություններու մասին», Հայկազեան հայագիտական հանդես, Հատոր ԺԳ., Պէյրուս, 1994, էջ 381 (ծան. 14): Նույնը տե՛ս նաև՝ Ժ. Գանիկեան, «Բանասիրական որոնումներ» ժողովածու, Պէյրուս, 1996, էջ 131, յղում 14:

Երևանցիին իր հեղինակած «Ջամբո»-ում հիշատակում է Զբոսարանից առաջ տպված և՛ Սաղմոսարանը, և՛ Տաղարանը. «...գի և գտպագրատուն ևս հաստատիցէ յԱթոռոջս... յորում և ետ տպել նախապէս զՍաղմոս, զԻւրակերտ Տաղարանս, և զԳիրքն աղօթից «Ջբոսարան» կոչեցեալն, ի փորձել զամենայն պարագայս գործոյն, ի ՌՄԻ. (1771) և ի ՌՄԻԱ. (1772) թիւան»⁵: Փաստորեն, հիշյալ երեք գրքի տպագրությունը գործի պարագաները փորձելու համար էր: Յավոք, այժմ դրանցից միայն Զբոսարանի շատ քիչ օրինակներ են պահպանվել: Ինչ վերաբերում է Սաղմոսարանին և Տաղարանին, ապա դրանց տպագրությունը, ըստ երևույթին, հաջող չի եղել, և ինչպես արձանագրում են ուսումնասիրողները, անարվեստ տպագրության պատճառով դիտմամբ այրվել կամ ոչնչացվել են, կամ պարզապես տարածում չեն գտել⁶:

Մեզ չհասած Տաղարանին կանդրադառնանք քիչ ուշ: Ինչ վերաբերում է Սաղմոսարանին, ապա Սիմեոն Կաթողիկոսի հիշատակությունից բացի՝ նրա գոյությունն ապացուցվում է ևս մի քանի փաստերով:

Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվում պահվող Կաթողիկոսական դիվանի 7-րդ թղթապանակի հ^ար 3 վավերագիրը էջմիածնի տպարանի, թղթի գործարանի և կազմատան ծախսերի և հաշիվների հաշվեմատյանն է, որը մինչ այժմ անհայտ մի շարք ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում⁷: Այստեղ այդ փաստաթղթին կանդրադառնանք միայն Մայր Աթոռի տպարանի առաջին հրատարակությունների առնչությամբ:

Վավերագրին կցված է նմանատիպ բովանդակությամբ ևս 15 թերթ, որոնցից 10-րդը մինչև 1780 թ. Մայր Աթոռի դպրատանը տրված ձեռագրերի և տպագիր գրքերի ցուցակն է: Այստեղ կարդում ենք (10թ). «ԺԲ. (12) հատ Սաղմոս՝ առաջին տիպն մեր: Ե. (5) հատ Սաղմոս ևս՝ դեկտեմբերի տիպն մեր» (նկ. 1): Մինչև XIX դարը էջմիածնի տպարանում լույս տեսած Սաղմոսարաններից մեզ հասել է միայն 1787 թ. հրատարակվածը (այստեղ՝ «դեկտեմբերի

⁵ Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո. Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873, էջ 43-44:

⁶ Ա. Երիցեան, Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչև տասնեկիններորդ դարը, էջ 25: Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 177: Գ. Առնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը. Պատմական տեսութիւն սկզբից մինչև XX դարը, էջ 149:

⁷ Տասնամյակներ առաջ այս ձեռագիր-վավերագիրը եղել է Հ. Աբրահամյանի ուշադրության կենտրոնում, ում այն հետաքրքրել է թղթի գործարանի առնչությամբ. Հ. Աբրահամյան, Թղթի գործարան Հայաստանում, Մատենադարան. Գիտական նյութերի ժողովածու, Եր., 1941, հ^ար 1, էջ 61-72: Ռոբան մեզ հայտնի է, կարևոր այս փաստաթղթի բովանդակությանը հետագայում անդրադարձ չի եղել: Վավերագրի մեր պատրաստած ամբողջական բնագիրը (Գևորգ Տեր-Վարդանյանի խմբագրությամբ) դեռևս անտիպ է:

տիպն մեր»)⁸: Այս գրությունը փաստում է, որ դրանից առաջ եղել է ևս մեկը: Հիշյալ «առաջին տիպ» Սաղմոսարանը պետք է որ վատորակության պատճառով Տաղարանի հետ միասին ի սկզբանե ոչնչացված լիներ կամ շրջանառության մեջ դրված չլիներ: Ելնելով վավերագրից՝ կարելի է ենթադրել, որ Մայր Աթոռում որոշ թվով օրինակներ այնուամենայնիվ պահպանվել էին՝ թեկուզ դպրատան աշակերտների ուսումնական կարիքները բավարարելու համար, ինչն էլ առիթ է տվել ուսումնասիրողներին և հենց Սիմեոն կաթողիկոսին քանիցս հիշատակել Սաղմոսարանի մասին:

Մինչև XVIII դարը գործած հայկական տպարանների և առանձին տպագրիչների պատմություններն աչքի անցկացնելու դեպքում կնկատենք, որ հայ տպագրիչներն ամենից առաջ փորձել են տպագրել հենց Սաղմոսարան. Հովհաննես Քարմատանեսցի (1616 թ., Լվով), Խաչատուր Կեսարացի (1638 թ., Լվով), Հովհաննես Անկյուրացի-Մոլիսո (1642 թ., Վենետիկ), Հովհաննես Զուղայեցի (1644 թ., Լիվոռնո) և այլն: Թերևս դա կարելի է բացատրել սաղմոսների թե՛ շատ գործածական և թե՛ միաժամանակ, փոքրածավալ լինելով. տպագրական գործը փորձելու համար կարծես թե ամենահարմար տարբերակը հենց Սաղմոսարանն է: Ժամանակից առաջ անցնելով նշենք, որ 1819 թ., երբ վերանորոգվեց և վերաբացվեց Մայր Աթոռի տպարանը, առաջինը տպագրվեց հենց Սաղմոսարան: Չի բացառվում, որ XVIII դարում էջմիածնի տպարանի առաջին արգասիքը ևս եղել է Սաղմոսարան կամ գոնե առանձին սաղմոսներ:

Առանձին սաղմոսների տպագրության մասին տեսակետ է հայտնում Ժ. Դանիելյանը՝ հիմնվելով 1774-1775 թթ. էջմիածնում տպագրված Տոնացույցի «Վերջաբանովեան» վրա, որտեղ ասվում է, որ տպարանի հաստատումից հետո «տպեցաք նախապէս զքանի հատ Սաղմոսս, որ զտհասութիւնս շատ ունէր նկատմամբ տպեցմանն»⁹: Նշենք, որ նա Հայաստանի առաջին տպարանի երախարիքը համարում է 1772 թ. տպված Զբոսարանը, իսկ երկրորդը՝ Տոնացույցը (1774-1775 թթ.)¹⁰: Այս պնդումը, ինչ խոսք, արդարացի է և փաստարկված, քանի դեռ ոչ ոք առայժմ չի տեսել վերոնշյալ Սաղմոսարանը (կամ սաղմոսները), ինչպես նաև նրա հետ հաճախ հիշատակվող Տաղարանը. գուցե երբևէ դրանք այլևս երևան չգան՝ արդեն նշված պատճառներով: Սակայն մենք

⁸ 1787 թ. էջմիածնում հրատարակված Սաղմոսարանի հիշատակարանում նշված է, որ գրքի տպագրությունն ավարտվել է սեպտեմբեր ամսին (էջ 416), իսկ մեր վավերագրի մեջ նշված է «դեկտեմբերի տիպն մեր»: Եթե գիրքն իսկապես դեկտեմբեր ամսին է դուրս եկել տպարանից, դա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ սեպտեմբերին ավարտված տպագրությանը հաջորդել են հիշատակարանի կցման, կազմարարական և նմանատիպ այլ աշխատանքներ, որոնք կարող էին տևել երկու ամիս:

⁹ Տոնացույց, էջմիածին, տպարան Ս. Գրիգոր Լուսաուրչի, 1774-1775, էջ 554:

¹⁰ Ժ. Դանիելյան, «Նոր յայտնաբերումներ Հայաստանի առաջին տպարանի և առաջին հրատարակութիւններու մասին», էջ 379:

չենք կարող անտեսել նաև այն հավաստի վկայությունները, որոնք խոսում են այս հրատարակությունների մասին: Լինեն դրանք փոքրածավալ, անփորձ և ոչ բարձրարվեստ տպագրություններ, միևնույն է, Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության մասն են կազմում, և հարկ ենք համարում նշել դրանց երբեմնի գոյության կամ տվյալ պարագայում հիշատակությունների մասին: Իսկ այն, որ էջմիածնական առաջին հրատարակությունների (Սաղմոսարան, Տաղարան) վերաբերյալ վկայություններն այդքան հակասություններով լի են, նույնպես տրամաբանական ենք համարում հաշվի առնելով, որ դրանք չպետք է ընդհանրապես երևան գային, և գուցե միշտ չէ, որ պետք է խոսվեր դրանց մասին:

Եվ այսպես, մեզ հասած առաջին գիրքը, որ տպագրվել է Հայաստանի առաջին տպարանում, Սիմեոն Երևանցու հեղինակած «Գիրք աղոթից» կամ առավել հայտնի որպես «Զբոսարան հոգևոր» գիրքն է տպված 1772 թ.¹¹: Հիշատակարանում ընթերցողներին խնդրում են ներողամիտ լինել գրքի կատարյալ չլինելու համար, քանի որ տպագրության գործը «պարագայիքն իւրովը՝ յամենայնի նոր է և անփորձ. նորապէս և գործավարքն սորին անկիրթք և երբէք չտեսեալ ամենևին»¹²: Սիմեոն Երևանցու հեղինակած Աղոթագիրքը ոճով պարզ է և դյուրին, չափերով փոքր, թեթև և հեշտ կրելի, ուստի բոլոր ծուլներն ու տրտնջացողները չեն կարող բողոքել, թե «երկար է, դժուար է, և այլն»¹³, և օրական գոնե մեկ անգամ պետք է այն կարդալ՝ հոգևորապես զբոսնել (այստեղից էլ անունը՝ «Զբոսարան հոգևոր»):

1772 թ. տպագրված Աղոթագիրքն ունի 184 էջ: 1994 թ. Ժ. Դանիելյանը, գրելով Զբոսարանի նորահայտ մի օրինակի մասին, նշում է, որ այդ օրինակն ունի 192 էջ, որի 187-190 էջերը դժբախտաբար բացակայում են¹⁴: Չնշելով, թե որտեղ է պահվում նորագյուտ օրինակը՝ նա բերում է մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ: Նախ այն, որ գիրքն ավարտվում է ոչ թե 184-րդ, այլ 192-րդ էջով, իսկ 185-րդ էջին այս խորագիրն է՝ «Առազդեցութիւն ինչ սակաւուր վասն վերատպեցման Գրքոյս»: Առաջին հայացքից սա խոսում է այն մասին, որ Զբոսարանն ունեցել է երկու տպագրություն, և նորահայտ օրինակը, փաստորեն, Զբոսարանի վերահրատարակությունն է: Ընթերցողին ավելի չսճճելու համար միանգամից բերենք Ժ. Դանիելյանի եզրակացությունը վերատպված նորահայտ օրինակի մասին. «Իրենց վատորակ և անգոհացուցիչ վիճակին պատճառով փճացուած են գրքոյկին առաջին շորս պրակները կամ առաջին 64 էջերը: Այստեղ հարկ է նշել, թէ 64-րդ էջէն ալ անդին, զոր օրինակ, 68-րդ և

¹¹ Վերատպությունը տե՛ս Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Գիրք աղոթից, Եր., 2003:

¹² Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի, Գիրք աղոթից, որ կոչի Զբոսարան հոգևոր, էջմիածին, տպարան Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, 1772, էջ 176:

¹³ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁴ Ժ. Դանիելյան, «Նոր յայտնաբերումներ Հայաստանի առաջին տպարանի և առաջին հրատարակություններու մասին», էջ 377-379:

69-րդ էջերուն մէջ ալ փոփոխութիւններ կան, թէև աննշան... Ընդհանրապէս մնացածը, մանաւանդ գրքոյկին վերջին մասերը, մինչև 184-րդ էջ, ներառեալ «Յիշատակարանը», յար և նման են: Ասիկա կնշանակէ, թէ փոփոխութեան ենթարկուած մասերը շորս պրակէ կամ 64 էջէ աւելի են»¹⁵: Պակաս ուշագրավ չէ 185-186-րդ էջերի հատվածը¹⁶, որտեղ նշվում է, որ Զբոսարանը էջմիածնի տպարանի «առաջնատիպ և վաղահաս պտուղն» է: Չնայած այս վկայությունը՝ մենք այն բացարձակ ճշմարտություն չենք համարում՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ ժամանակի հավաստի աղբյուրների մեջ ևս, ինչպես տեսանք և կտեսնենք, առկա են մի շարք հակասություններ:

Ամենայն հավանականությամբ Զբոսարանի տպագրությունից հետո՝ 1773 թ., Մայր Աթոռի տպարանում լույս է տեսել Տաղարանի երկրորդ՝ առավել հաջող հրատարակությունը: Թեև հաճախ այս Տաղարանը նույնացվում է ավելի վաղ տպվածի հետ և թվագրվում 1772 թվականով¹⁷, բայց ելնելով Կաթողիկոսի՝ 1773 թ. Գրիգոր Միքայելյանին գրած մի նամակից, պետք է ենթադրել, որ սա արդեն Տաղարանի երկրորդ հրատարակությունն է. «Իսկ ի կողմանէ տպագրատան միամիտ և անհոգ և ուրախ լիցիս, զի Աստուծով ահա հաստատեցաւ լաւապէս և օրըստօրէ լաւագոյն հաստատի... Իսկ յայսմ թուովն [1773 թ. Գ. Գ.] նոյն Տաղարանն, զոր յառաջ տպեալ էաք, այժմ ևս վերատին տպել ետուք վասն բարեք փորձառութեան գործարանին»¹⁸: Նամակից պարզ է դառնում, որ սա Տաղարանի երկրորդ հրատարակությունն է: Տեսնենք, թե ինչ է գրված շարունակության մեջ. «Ահա երկու հատ ևս ի նմանէ եղաք ի մէջ թղթոյս և յղեցաք վասն սիրելոյդ՝ առ ի տեսնել և ուրախանալ քեզ այդու ևս, զի ահա տիպն դորին փոքր ինչ լաւագոյն է, քան զԱղօթից գրոյ տիպն, որ ահա այդպէս օրըստ օրէ լաւապէս հաստատի տպարանն և յաջողմամբ Աստուծոյ... և յետ այսորիկ հանդերձեալ եմք ահա այլ տեսակ նորաքանդակ գեղեցիկ գրով զՏօնացոյցն ևս տպել, զոր յետ սուղ միջոցի յղելոց եմք վասն սիրելոյդ, զի տեսցես և ուրախ լիցիս»¹⁹:

Եթե այս նամակը գրվել է 1773 թ., ապա հիշյալ Տաղարանը տպագրվել է 1773 թվականից ոչ ուշ և 1772 թ. Աղոթագրքից հետո. ստացվում է՝ հենց 1773 թվականին: Նամակից պարզ է դառնում նաև, որ Տաղարանի տպագրություն

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 378:

¹⁶ Նորագյուտ օրինակի այդ հատվածն ամբողջությամբ հրատարակված է Ժ. Գանիեյանի հոդվածում:

¹⁷ Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Ա. Սավայան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, Եր., 1988, էջ 489:

¹⁸ Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, Սիմէոն Կաթողիկոսի յիշատակարանը (մաս առաջին՝ 1763-1767 թթ.), կենսագրութեամբ և յաւելումներով և ծանօթագրութիւններով, հրատարակեց Գիւտ Քհն. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, էջ 24Գ.:

¹⁹ Նույն տեղում:

ավելի հաշող է եղել, քան մեր ունեցած Ջբոսարանինը, և որ Կաթողիկոսը Տաղարանի երկու օրինակ ուղարկել է մադրասաբնակ բարերարին: Հույս ունենանք, որ ժամանակը անհետ չի կորցրել այս օրինակները, և նրանց երևան գալու շնորհիվ առնվազն մեկ գրքով կավելանա Հայաստանում տպված հնատիպ գրքերի թիվը²⁰: Եվ վերջապես, այս գրությունը փաստում է, որ Տաղարանից հետո Մայր Աթոռի տպարանում ծրագրել են տպել Տոնացույց, ինչը և արվեց 1774-1775 թթ.:

Այսպիսով, եթե կազմելու լինենք էջմիածնի տպարանի վաղ հրատարակությունների ժամանակագրական ցուցակը՝ ելնելով վերը նշված աղբյուրներից և ներառելով անհաշող տպագրությունները, կստանանք այսպիսի պատկեր²¹:

1. Սաղմոսարան (կամ սաղմոսներ)

2. Տաղարան

3. Ջբոսարան (1772)

4. Տաղարան (1773)

5. Տոնացույց (1774-1775)

6. Տաղարան Փոքրիկ (1777)

7. Կարգ թաղման (1777-1778)

8. Պարտավճար (1779-1783)

9. Ժամագիրք (1785)

10. Յովսեփոս Փլաբիոսի «Պատմութիւն յաղագս պատերազմին հրէից ընդ հռովմայեցիս, և աւերմանն Երուսաղէմի և Տաճարին հնոյ» թարգմանութեամբ Ստեփանոս Լեհացու (1787թ.)

11. Սաղմոսարան (1787)

12. Խորհրդատետր (1788)

13. Շարակնոց (1789)

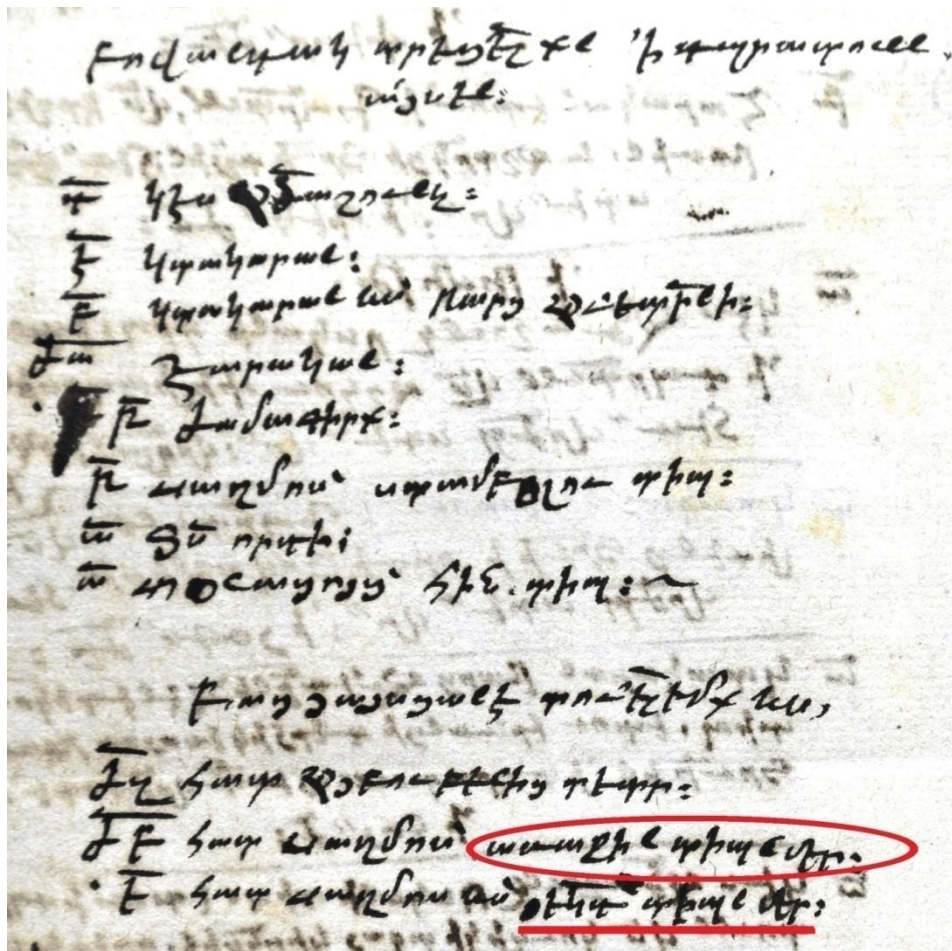
14. Տաղարան (1793)

15. Մայր Մաշտոց (1794):

Դատելով մեզ հասած հավաստի վկայություններից, թե տպարանի աշխատակիցներն անընդհատ աշխատում էին՝ նոր գործը գլուխ բերելու համար, կարելի է ենթադրել, որ տպարանի հաստատումից ի վեր տարեկան մեկ գիրք տպագրելը կամ այդպիսի փորձ ձեռնարկելը շատ հավանական է թվում:

²⁰ Հնատիպ են համարվում մինչև 1800 թ. լույս տեսած տպագրերը:

²¹ Ընդգծված տպագրերն իրապես գոյություն չունեն, այլ ներկայացված են ըստ վերը նշված վկայությունների:

ՆԿԱՐ 1.

Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, 7-րդ թղթապանակ, վավերագիր 2^{րդ} 3-ին կցված 15 թերթերից 10-րդը. 10բ (վերին աջ հատված): Թերթի մեծություն՝ 33x22 սմ

Гоар Григорян

Новые данные о ранних публикациях первой в Армении типографии

Задачей настоящей статьи являлось установление наиболее ранних изданий первой в Армении типографии, основанной в Св. Эчмиадзине в 1771 г. Католикосом Симеоном Ереванци. Мы составили их список на основании одного из хранящихся в Архиве Матенадарана документов из Св. Эчмиадзина и других свидетельств того вре-

мени. Эти источники показывают, что первыми книгами Эчмиадзинской типографии являлись Псалтырь, *Тагаран* (сборник духовных песен), *Збосаран* (сборник молитв) Симеона Ереванци, а также еще один *Тагаран*, который мы датировали 1773 г. Три из этих изданий (кроме *Збосарана*) не сохранились. Список продолжают в хронологическом порядке одиннадцать уже известных старопечатных книг Эчмиадзинской типографии, увидевших свет между 1774 и 1794 гг.: *Тонацуйц* (календарь церковных праздников), Канон погребения, *Малый Тагаран*, *Партавчар* Симеона Ереванци, Часослов, “История иудейской войны” Иосифа Флавия, Псалтырь, *Хордатетр* (служебник Божественной литургии), *Шаракноц* (сборник шараканов – духовных стихотворений и гимнов), *Тагаран*, *Маштоц* (сборник церковных обрядов).

Gohar Grigoryan

Updated Information on the Early Publications of the First Printing House in Armenia

In this paper, we have tried to figure out the oldest publications of the first printing house of Armenia established in 1771 by Catholicos Simeon Yerevantsi in the Mother See of Holy Etchmiadzin. Based on a document preserved in the Archive of Matenadaran and other evidences of that time, we suggest the following list of the old printed books published in Etchmiadzin: Psalter, *Tagharan* (Book of *tagh* songs), *Zbosaran* (Prayer book of Simeon Yerevantsi) and another *Tagharan* printed most probably in 1773. Except *Zbosaran*, the aforementioned three publications have not been preserved. The following eleven books published between the years 1774 and 1794 continue the list in chronological order: Synaxarium, Canon of the Burial, *Small Tagharan*, *Partavchar* of Simeon Yerevantsi, Breviary, Flavius Josephus’s *History of the Jewish War*, Psalter, Missal, *Sharaknots* (Hymnal), *Tagharan*, Ritual.